

יצחק ברט

דרכי קידוש השם*

מהו קידוש השם? האם ישנה הצדקה הלכתית למנות את הנופלים במערכות ישראל ואת קדושי השואה לצד מקדשי השם בדורות שעברו?

בפרק ה' מהלכות יסודי-התורה – ההלכות שהציב הרמב"ם בראש ספרו ההלכתי ובהן פירט את יסודות תורת משה – מונה הרמב"ם את מצות קידוש השם¹:

"כל בית ישראל מצווין על קדוש השם הגדול הזה, שנאמר "ונקדשתי בתוך בני ישראל", ומוזהרין שלא לחללו, שנאמר "ולא תחללו את שם קדשי" (הל' יסודי-התורה ה', א)

מאז ומעולם הסרידה את הפוסקים השאלה כיצד יכול האדם לקדש את שמו ית'. קידוש השם ה"קלאסי", זה המוכר ביותר, הוא הבחירה במוות במקרה שבו האדם מצוּן להיהרג ולא לעבור. הגדרתו של מעשה כזה כ"קידוש השם" מופיעה כבר בגמרא, בהתייחס למעשיהם של חנניה, מישאל ועזריה, שהפילו עצמם לכבשן האש כדי שלא להשתחוות לפסל²:

"עוד זו דרש תודוס איש רומי: מה ראו חנניה מישאל ועזריה שמסרו [עצמן] על קדושת השם לכבשן האש?" (פסחים נג:)

ואכן, בהמשך ההלכות שציטטנו לעיל, מזכיר הרמב"ם את המוות על קידוש השם כאפיק המרכזי של קיום מצווה זו³:

* המאמר מפורסם כאן לע"נ דורון ויסרמן הי"ד. המאמר פורסם לראשונה בגיליון 812. (סיוון תשס"א) של "דף-קשר" לתלמידי ישיבת הר עציון, והוקדש לשיחרורם ולחזרתם של זכריה באומל ונעודרי קרב סולטן-יעקב, כ' בסיוון תשמ"ב.

1. כפי שכבר העירו רבים, אין לכתוב "קידוש ה'" אלא "קידוש השם". בידינו ניתנה המשימה להקדיש את שמו של הקב"ה – משמע, את הצורה שבה הוא מתגלה בעולמנו; אך את ה' עצמו – מקור כל הקדושות – אין אנו יכולים להקדיש או לחלל.

2. סיפורם של חנניה, מישאל ועזריה מופיע בפירוט רב (אך בארמית) בספר דניאל פרק ג'.

3. אין ברצוני לעסוק כאן בהלכותיו המפורטות של המוות על קידוש השם, ובשאלה מתי מתחייב האדם להיהרג ולא לעבור ומתי אסור לו לעשות כך. דיון ארוך בעניינים אלו מופיע בחלק מהמאמרים שבקובץ "תורה שבעל פה" י"ד, תשל"ב.

"וכל מי שנאמר בו יהרג ואל יעבור ונהרג ולא עבר – הרי זה קידש את השם. ואם היה בעשרה מישראל – הרי זה קידש את השם ברבים, כדניאל, חנניה, מישאל ועזריה ורבי עקיבא ותיביריו. ואלו הן הרוגי מלכות, שאין מעלה על מעלתן". (הל' יסודי-התורה ה', ד)

פרט לצורה זו של קידוש השם, אנו מוצאים התייחסות לסוגים רבים נוספים של קידוש השם. כבר הרמב"ם מוסיף בהמשך אותו פרק עוד שני סוגים של קידוש השם: קיום מצוות "לשמך", וכן התנהגות נאותה ומכובדת עד ש"הכל מקלסין אותו ואוהבים אותו ומתאווים למעשיו". במרוצת הדורות, נוספו עוד שני סוגים של קידוש השם, שאינם מוזכרים בפרק ה' מהלכות יסודי-התורה. מקובל לומר שחיילי צה"ל הי"ד, שנהרגו כדי להציל את עמם ואת מולדתם, "נהרגו על קידוש השם", למרות שאף אנס לא כפה עליהם את הבחירה בין עשיית עבירה לבין המוות. כמו כן, בעקבות השואה הורחב המונח "קידוש השם" גם לכל מי שנהרג ע"י נוכרים בשל יהדותו, ללא קשר לנסיבות מותו. כך הוכנסו תחת מטריית הרחבה של מצות קידוש השם גם קדושי השואה הי"ד, למרות שלא עמדה בפניהם כל ברירה פרט למוות, והנאצים ימ"ש כלל לא נתנו בידם את אפשרות הבחירה בין המרת הדת לבין המוות. שאלת הגדרתם ההלכתית של ההרוגים על קידוש השם הטרידה חלק מהפוסקים בדורות האחרונים. במאמר זה, ברצוני לשרטט את היקפה של מצות קידוש השם, ולבחון האם אכן יכולים גיבורי ישראל וטבוחי השואה למצוא את מקומם כמקדשי השם לצד הרוגי האינקוויזיציה וקדושי ישראל בכל הזמנים⁴.

סוגי קידוש השם

כפי שציינו לעיל, הרמב"ם מונה (על בסיס התלמודים) שלושה סוגים של קידוש השם. דרך המלך של קידוש השם היא "התרת עצמנו למות ביד האנס בעבור אהבתו ית' וההאמנה באחרותו", ודרך זו – המוות על קידוש השם – היא היחידה הנמנית במצות קידוש השם בספר המצוות (עשה ט'). נוסף למוות על קידוש השם, ישנן שתי צורות נוספות של קידוש השם, שאותן הרמב"ם אינו מונה במצות קידוש השם אלא באיסור

4. במאמר זה ננסה לבחון את הנושא תוך עיון בספרות הראשונים והאחרונים. דומני, שניתן לבחון את אותו נושא גם ע"י עיון בפסוקי התנ"ך. ועיין עוד במאמר "קידוש השם בתנ"ך", בתוך גיליון 813. של "דף קשר" לתלמידי ישיבת הר עציון.

חילול השם בלבד⁵ (לא-תעשה ס"ג): "כל הפורש מעבירה או עשה מצוה, לא מפני דבר בעולם... אלא מפני הבורא ברוך הוא" (הל' יסודי-התורה ה', י), וכן חכם המדקדק על עצמו, "והיה דבורו בנחת עם הבריות ודעתו מעורבת עמהם... ולא יראה תמיד אלא עוסק בתורה, עטוף בציצית, מוכתר בתפילין ועושה בכל מעשיו לפנים משורת הדין... עד שימצאו הכל מקלסין אותו ואוהבים אותו ומתאווים למעשיו" (הל' יסודי-התורה ה', יא)⁶.

ככל הנראה, מקורותיו של הרמב"ם בגמרא הם ברורים. המקור לסוג הראשון של קידוש השם הוא הגמרא בפסחים שצוטטה לעיל, הקובעת במפורש שחנניה, מישאל ועזריה "מסרו [עצמן] על קדושת השם לכבשן האש". הסוג השני של קידוש השם מבוסס, ככל הנראה, על הגמרא בסוטה (לו:), הכותבת שיוסף "קידש שם שמים בסתר" בכך שמנע עצמו מלבוא על אשת פוטיפר⁷. המקור לסוג השלישי של קידוש השם מופיע בגמרא מפורסמת ביותר במסכת יומא:

"היכי דמי חילול השם? אמר רב: כגון אנא, אי שקילנא בישראל מטבחא ולא יהיבנא קמי לאלתר... רבי יוחנן אמר: כגון אנא דמסגינא ארבע אמות בלא תורה ובלא תפילין... אמר רב נחמן בר יצחק: כגון דקא אמרי אינשי "שרא ליה מריה לפלניא". אביי אמר: כדתניא: "ואהבת את ה' אלהיך" – שיהא שם שמים מתאהב על ידך. שיהא קורא ושונה ומשמש תלמידי חכמים, ויהא משאו

5. באיסור חילול השם מונה הרמב"ם גם את המוות על קידוש השם, אך הוא מוסיף עליו – כאמור – את סוגי קידוש השם הנוספים.

6. ההפרדה בספר המצוות בין הסוגים השונים של קידוש השם אינה ייחודית לרמב"ם, ומופיעה גם אצל מוני המצוות האחרים. הבחנה זו בולטת במיוחד בסמ"ק, המבחין בין המוות על קידוש השם, המהווה קיום של מצוות קידוש השם (מצוה מ"ד), לבין "תלמיד חכם שלא נזהר במעשיו שלא יחשדוהו", העובר על איסור חילול השם (מצוה פ"ה). המיוחד בסמ"ק הוא שהמוות על קידוש השם אינו נכלל באיסור חילול השם, וכך נוצרת הפרדה מוחלטת בין הסוגים השונים של קידוש השם. ייתכן שחילוק קוטבי שכזה מופיע אף ביראים (מצוות ש"מ ות"ג), אך הדבר צריך עיון.

7. אמנם, הגמרא מספרת שיוסף כמעט שבא על אשת פוטיפר, עד שנראתה לו דמות דיוקנו של אביו ואמרה לו "עתידין אחיך שיכתבו על אבני אפוד ואתה ביניהם. רצונך שימחה שמך מביניהם ותקרא רועה זונות?!", ולפי זה יוסף פרש מהעבירה בשל רצונו להיכתב על אבני האפוד, ולא "לשמה" בלבד. ואכן, בהלכות יסודי-התורה מציין הרמב"ם כמקור לסוג זה של קידוש השם פסוק מהתורה, ולא מהגמרא. הרמב"ם הבין שכיוון שבשבוועת שקר נאמר "וחללת את שם א-להיך אני ה'", ולדעתו אין הבדל בין שבועת שקר לבין שאר העבירות – כל העובר עבירה "לשמה" מחלל את שם ה'.

ומתנו בנחת עם הבריות. מה הבריות אומרות עליו – אשרי אביו שלמדו תורה, אשרי רבו שלמדו תורה. אוי להם לבריות שלא למדו תורה. פלוני שלמדו תורה – ראו כמה נאים דרכיו, כמה מתוקנים מעשיו. עליו הכתוב אומר "ויאמר לי עבדי אתה, ישראל אשר כך אתפאר". אבל מי שקורא ושונה ומשמש תלמידי חכמים ואין משאו ומתנו באמונה, ואין דבורו בנחת עם הבריות – מה הבריות אומרות עליו? אוי לו לפלוני שלמד תורה, אוי לו לאביו שלמדו תורה, אוי לו לרבו שלמדו תורה, פלוני שלמד תורה – ראו כמה מקולקלין מעשיו וכמה מכווערין דרכיו. ועליו הכתוב אומר "באמר להם עם ה' אלה, ומארצו יצאו"⁸. (יומא פו.)

כאמור, נוסף על שלושה סוגים אלו, ניסו חלק מהפוסקים להגדיר מקרים נוספים כ"קידוש השם". בצורה מסודרת מופיעה קביעה זו בספרו של הרב שמעון הוברבאנד הי"ד, אחד מאנשי ארכיון "עונג שבת"⁹:

"קידוש השם – בשלושה דרכים הוא מתקיים:

- א. מוסר יהודי נפשו משעמדו להעבירו על דתו.
- ב. מסכן יהודי עצמו על מנת להציל נפש אחת מישראל, מכל שכן נפשות רבות.
- ג. נפל יהודי בקרב בהגנה על יהודים.

וכבר פסק הרמב"ם: יהודי שנהרג, ואפילו לא על שם שרצו להעבירו על דתו, ורק על שום שיהודי הוא – נקרא קדוש. וה"חתם סופר" מרחיק לכת, ולדעתו כל יהודי שגויים הרגוהו מסיבה כל שהיא, ואפילו רק לשם שוד – הריהו קדוש¹⁰. ("קידוש השם", הרב שמעון הוברבאנד הי"ד, עמ' 23)

8. בדומה לגמרא זו, גם מהסוגיות בגיטין מו. ובב"ק קיג. מובן שכל מעשה הגורם לגויים להעריך את מוסריות היהודים ואת צדקת אמונתם נחשב לקידוש השם.

9. ארכיון "עונג שבת" היא קבוצת אנשים שפעלה בגטו ורשה בראשות עימנואל רינגלבלום הי"ד, ששמה לה למטרה לתעד את פשעי הנאצים ימ"ש עבור הדורות הבאים. הארכיון הוטמן בכדי חלב מתחת לאדמת הגטו, וכך שרד את שריפת גטו ורשה לאחר המרד.

10. בדברי הרמב"ם וה"חת"ם סופר" נדון להלן.

לוליאנוס ופפוס

המקור המקובל לכך שאף מסירת הנפש למען הצלת עם ישראל נחשבת קידוש השם, הוא סיפורם של לוליאנוס ופפוס. הגמרא בב"ב קובעת כי "הרוגי לוד – אין כל בריה יכולה לעמוד במחיצתן בגן עדן" (ב"ב י:11, ורש"י שם מסביר מיהם "הרוגי לוד":

"הרוגי לוד – לוליאנוס ופפוס, אחים שהרגם טורנוסרופוס הרשע בלודקיא... על ידי גזירה שנגזרה על ישראל להשמיד, על שנמצאת בת מלך הרוגה וחשדו את ישראל עליה, ועמדו האחים הללו ואמרו: מה לכם על ישראל, אנו הרגנוה"12.

משילובו של מקור זה עם הגמרא לעיל, הקובעת כי הרוגי לוד מצויים במחיצה העליונה ביותר בגן העדן, ביקשו פוסקים רבים להסיק כי כל אדם שנהרג למען הצלת עם ישראל נחשב מקדש השם.

חשוב לציין שרש"י אינו מזכיר מקור לקביעתו כי לוליאנוס ופפוס נהרגו למען הצלת עם ישראל. במדרשים שלפנינו לא מצאתי את הסיפור שמזכיר רש"י, אך – במיוחד בעניינים אלו – "לא מצאתי" אינה ראיה, שכן לפני רש"י עמדו מדרשים רבים שלא הגיעו לידינו, ובהחלט ייתכן שרש"י ציטט מאחד המדרשים שעמדו לפניו. אמנם, סיפורם של לוליאנוס ופפוס מוזכר במקור אחד הנמצא לפנינו – בירושלמי במסכת שביעית. למרבה הפלא, הסיפור המופיע שם שונה לחלוטין מהסיפור שמזכיר רש"י:

"אם יאמר גוי לישראל לעבור על אחת מכל מצות האמורות בתורה... יעבור ולא יהרג. הדר דתימא בינו לבין עצמו. אבל ברבים – אפילו מצוה קלה לא ישמע לו, כגון לוליאנוס ופפוס אחיו, שנתנו להן מים בכלי זכוכית צבועה ולא קיבלו מהן"13. (ירושלמי שביעית פ"ד ה"ב, י. בדפוס וילנה)14

בהלכות יסודי-התורה כותב הרמב"ם שאלו שנהרגים ולא עוברים – "אלו הן הרוגי מלכות, שאין מעלה על מעלתן". לשונו של הרמב"ם שאובה, כמובן, מדברי הגמרא

11. דומני שראיתי מקור שבו נאמר במפורש שלוליאנוס ופפוס קידשו את השם, אולם שוב לא מצאתי מקור זה.

12. בדומה לכך מופיע אף בפירוש המיוחס לרש"י בתענית יח. .

13. ה"פני משה" על אתר מסביר שעל כוס הזכוכית היתה מצויירת עבודת כוכבים, ולכן לוליאנוס ופפוס סירבו לשתות ממנה.

14. הירושלמי מופיע גם בסנהדרין פ"ג ה"ה (טז. בדפוס וילנה), ומצוטט אף בתוס', סנהדרין סא: ד"ה "רבא".

בב"ב על לוליאנוס ופפוס, ומכך ברור שהרמב"ם הבין שלוליאנוס ופפוס נהרגו על קידוש השם "רגיל", ולא למען הצלת עם ישראל. כנראה שהרמב"ם הבין שסיפורם של הרוגי לוד הוא הסיפור המסופר בירושלמי, ולא כרש"י.

אם כן, אנו רואים שסיפורם של לוליאנוס ופפוס דורש ברור. אין ספק שזהו המקור המרכזי לכך שהנהרגים למען הצלת עם ישראל נחשבים מקדשי ה', אולם להלן ננסה למצוא מקורות נוספים לגישה זו להלן.

שיטת השל"ה

במאמר חשוב שחיבר פרופ' א.א. אורבך, הוא קובע שהמקור הראשון לכך שהמוות למען הצלת עם ישראל נחשב קידוש השם הם דברי ר' ישעיהו הלוי הורוויץ, בעל השל"ה הקדוש¹⁵. ב"ענייני תפילה וקריאה בספר תורה" (של"ה ח"ב, פה. בדפוסים המקובלים), מפרסם השל"ה תפילה ל"מוסר עצמו למיתה בעבור קדושת השם", שמצא ב"קונטרסי של אחד מהמדקדקים הדבקים בה' ". תפילה זו פותחת במילים "אתה קדוש ושמך קדוש וקדושים מקדושי ישראל הקדישו ויקדישו שמך, לסבול סקילה, שריפה, הרג וחנק וכל עינויים קשים ומרים בעבור קדושת שמך ובעבור הצלת אומה ישראל". במילים אלו ראה פרופ' אורבך את המקור הראשון ל"הצלת אומת ישראל" כמעשה של קידוש השם. אמנם, מעיון בדבריו של השל"ה נראה שלדעתו המוות למען הצלת עם ישראל דווקא אינו מוגדר קידוש השם:

"ודע, כי הברכה הזו היא משום שמברכין על מצוות עשה, ו"נקדשתי" הוא מצות עשה. וזו המצות עשה היא לקדש שמו בפרהסיא ברבים בתוך בני ישראל. אבל כשאינו בפרהסיא – אע"פ שדינו ליהרג ולא יעבור... – זהו חיוב בצד עצמו, ואינו משום "ונקדשתי", אז אין מקום לברכה. וכן אלו הקדושים והטהורים מישראל, שמענים אותם כדי שיודה על דבר מה, שיהיה היזק לישראל, והם אינם יודעים וסובלים העינויים אשר הם קשים ממות – אע"פ שהוא בפרהסיא ונודע לרבים מישראל, אין מקום לברכה זו... דמצות עשה ד"ונקדשתי" אינו אלא כשישמעאל רוצה להעבירו על דת מדתי תורה או מדתי ישראל נהוגים, והוא

15. מאמר "קידוש השם", מתוך "מחקרים במדעי היהדות", א.א. אורבך, כרך ב' עמ' 519–510. יש לציין, שמאמר זה לא נערך ע"י פרופ' אורבך ולא פורסם על ידו. המאמר נלקח לספר מאמריו "מן העיזבון", וייתכן שהוא לא זכה להשלימו.

רוצה להעביר על הדת והוא בפרהסיא – על זה קאי "ונקדשתי". אבל העינויים שהם אינם להעבירו על דת, רק כדי שיודה – אע"פ שקדוש יאמר לו, והוא מבני עליה כמו פפוס ולוליינוס – זה אינו בכלל "ונקדשתי"¹⁶. (של"ה, שער האותיות סוף האות א', מד: בהוצאות המקובלות¹⁷)

מי שנהרג ע"י נוכרים

לאורך כל הדורות, לא תמיד זכו היהודים לאפשרות הבחירה בין המרת הדת לבין המוות. פעמים רבות נטבחו יהודים בפוגרומים, כאשר ברירה זו כלל לא ניתנה להם. השאלה האם יהודים אלו, שנרצחו רק בשל היותם יהודים, זכו לקיים את מצות קידוש השם הטרידה פוסקים רבים גם בדורות שעברו, אולם קיבלה משנה תוקף בדורנו, כאשר מיליוני יהודים נרצחו, נשרפו והורעלו בשנות השואה ע"י הנאצים הגרמנים ועוזריהם ימ"ש. רבנים רבים – בזמן השואה ולאחריה – ביקשו לברר האם מיליוני קדושי השואה זכו לקיים במותם את מצות קידוש השם¹⁸.

המקור המרכזי לכך שכל מי שנהרג ע"י נוכרים קיים את מצות קידוש השם היא מסורת בשמו של הרמב"ם. פסק זה מצוטט בספרי אחרונים רבים, אך אין לו מקור בספרי הרמב"ם הנמצאים לפנינו¹⁹. קשה להניח שהרמב"ם פירסם את הפסק באחד מכתביו שלא שרדו, שכן פסק זה אינו מוזכר באף אחד מהמקורות הרבים שייחד הרמב"ם למצות קידוש השם: הל' יסודי-התורה, ספר המצוות ואיגרת השמד (איגרת קידוש השם).

עם זאת, ישנן מקורות רבים המלמדים על כך שכל עוונותיו של מי שנהרג ע"י נוכרים מתכפרות לו. הגמרא בסנהדרין (מז. – מז:): כותבת במפורש על הרוגי מלכות,

16. השל"ה מסיים: "אבל מכל מקום, שכר האיש הזה רב ועצום, וקדוש יאמר לו, ובהיכלו כבוד אומר כולו".

17. השל"ה מובא בספר "עלי מרורות", מאת הרב יהושע-משה אהרונסון, בדיונו בעניין קידוש השם בשואה, עמ' 309–305.

18. לכאורה, ניתן היה לסמוך פסק זה על הפסוק בתהילים הקובע "כי עליך הורגנו כל היום, נחשבנו לצאן טבחה"; אך כבר הגמרא בגיטין (גז:): דורשת פסוק זה על מוות במקרה של "יהרג ואל יעבור", וכך מופיע ברמב"ם (הל' יסודי-התורה ה', ד).

19. הקביעה שפסק הרמב"ם אינו מופיע בכתביו שלפנינו מופיעה גם בדבריו של הרב שלמה אבינר, בתוך ספר "משברייך וגלייך עלי עברו", עמ' 64–63.

שהתקיים בהם "נתנו את נבלת עבדיך מאכל לעוף השמים" – "כיון דלא בדין קא מיקטלי, הויא להו כפרה". מכך ברור שכל עוונותיו של אדם כזה, שנהרג ע"י נוכרים, מתכפרים. הרמ"א פוסק גמרא זו להלכה, כאשר הוא קובע שמומר שנהרג ע"י נוכרים – מותר להתאבל עליו (יו"ד ש"מ, ה) ואף אומרים עליו קדיש (יו"ד שע"ו, ה), למרות שאין מתאבלים או מזכירים את זכרו של מומר שמת²⁰. אולם ההבדל בין דברי הרמ"א לבין הסוגייה שבה אנו עוסקים הוא ברור: גם אם מי שנהרג ע"י נוכרים בשל יהדותו – עוונותיו מתכפרים לו, עדיין אין בכך ראייה לכך שהוא זכה לקדש במותו את שמו ית'.

רמז לכך שכל מוות ע"י נוכרים נחשב קידוש השם ניתן למצוא בדברי החתם-סופר, הקובע כי מי שנהרג ע"י גויים – "קדוש יאמר לו" (שו"ת חת"ס, יו"ד סי' של"ג). אמנם, גם החתם-סופר אינו כותב שהנהרג ע"י נוכרים קיים את מצות קידוש השם²¹.

קידוש השם בשואה

כפי שצינינו לעיל, השאלה האם כל מי שנהרג בשל יהדותו נחשב מקדש השם קיבלה משנה תוקף בתקופת השואה האיומה. בהקשר זה, ידוע שבזמן השואה חידשו חלק מהפוסקים דרכים נוספות של קידוש השם, שאינן מוזכרות קודם לכן.

ההרחבה הראשונה שנעשתה בזמן השואה למצות קידוש השם היא "קידוש החיים". חשוב לציין שבתקופת השואה, משמעותו של "קידוש החיים" לא היתה פשוטה כלל ועיקר. בכל יום נאלצו היהודים המיוסרים להכריע בין המשך חיים של סבל, רעב וכאב, לבין הפיתוי לשים קץ לייסורים ולהתאבד. יתר על כן – משמעותו של "קידוש החיים" בשואה אינה פסיבית בלבד. בגטאות, במחנות הריכוז ואפילו במחנות ההשמדה המשיכו היהודים לקיים חיים מוסריים, תרבותיים ודתיים, המעוררים השתאות ופליאה בלב כל הקורא את תולדות הימים ההם. כאשר הצוררים הנאצים הקציבו לכל יהודי מנת אוכל הכוללת פרוסת לחם ומעט מרגרינה בכל יום, המשיכו לפעול בגטאות בתי תמחוי, שסיפקו אוכל לעניים ביותר. כאשר מאות מתים מרעב ומייסורים התגוללו ברחובות הגטו, המשיכו לפעול בו בתי חולים, כדי לרפא

20. דברי הרמ"א מבוססים על פסק הגהות אשר"י, מו"ק פ"ג סי' נ"ט.

21. כפי שהובא לעיל, הרב שמעון הוברבאנד הי"ד הבין מהחתם-סופר חידוש נוסף, שכל מי שנהרג ע"י נוכרים – אפילו כשנהרג לשם שוד וכד', ולא בשל יהדותו – מוגדר כ"קדוש".

את מי שניתן. כדי לעמוד על משמעותו של "קידוש החיים", די לציין שבגטו וילנה, גדול הגטאות של מחוז ליטא, נרשמו רק שני מקרים של רצח יהודים ע"י יהודים למטרות שוד, מספר הגניבות היה זעום, ובשל מפעלי הצדקה והחסד ההמוניים – לא נרשם ולו מקרה אחד של מוות מרעב או מקור בשנות המלחמה!²²

הכללת "קידוש החיים" בתחומו של קידוש השם מפורסמת בשמו של הרב יצחק ניסנבוים הי"ד, מנהיג ה"מזרחי" בורשה:

"זוהי שעה של קידוש החיים, ולא של קידוש השם במוות. לפנים דרשו אויבים את הנשמה, והיהודי הקריב את גופו על קידוש השם; עתה הצורך דורש את הגוף היהודי, וחובה על היהודי להגן עליו, לשמור חייו". (מובא אצל נתן עק, "המאבק התרבותי בגיטו וארשה", בתוך "התועים בדרכי המוות" עמ' 37)

בצורה דומה מתבטא "קידוש החיים" אף בדבריו של הרב מנחם זמבה הי"ד, גדול רבני ורשה וממנהיגי אגודת-ישראל של אותה תקופה:

"לא כדרכי קידוש השם לפנים – דרכי קידוש השם כיום... בשעה שניתנה ליהודי האפשרות לחיות כלא יהודי, די היה לקדש את השם בזה בלבד שהוא יהודי. כך פוסק הרמב"ם. אך היום, כשאין תועלת בהמרת הדת, אזי הריגתו של יהודי אין בה משום קידוש השם אלא בשאיפתו לחיים". (מובא אצל הרב אבינר (הערה 91) עמ' 64, 100-99)

בשנת תש"ב, כאשר התקרבה שעת המרד בגטו ורשה, הוסיף הרב זמבה, שהיה ממנהיגי של אותו מרד, הרחבה נוספת למצות קידוש השם. לדעתו, לא רק השאיפה לחיים היא דרך של קידוש השם, אלא כל צורה של התנגדות לנאצים הארורים מהווה קיום של מצווה זו, וככל שההתנגדות חריפה יותר – כך קידוש השם גדול ונשגב יותר:

"יש דרכים שונות לקידוש השם. אילו הכריחו כיום את היהודים לשמד ואפשר היה להינצל ע"י השתמדות – כמו בספרד או בשעת גזירת תתנ"ו – היתה מיתתנו כשלעצמה בחינת קידוש השם. הרמב"ם אומר שבשעה שיהודי נהרג משום שהוא יהודי – הרי זה בלבד קידוש השם, והלכה כמותו. אך כיום הנה, הדרך היחידה

22. ראה בספר "מעבר לגשמי", דינה פורת, עמ' 111-113.

לקדש את השם היא התנגדות מזויינת בפועל". (מובא ב"יומן גטו ורשה", מאת הלל זיידמן, עמ' 221)

אמנם, יש שחלקו על ייחוס דברים אלו לרב זמבה, וקבעו שהוא מעולם לא תמך במרד. בדבריו של הרב שמחה עלברג ניתן לראות התייחסות הפוכה למרד, שאינה רואה בו קידוש השם, ומנגידה את "גיבורי המרד" ל"גיבורי התורה"²³:

"מי שהכיר מקרוב את רבי מנחם זצוק"ל, יודע כי כל מהותו היתה מנוגדת לחלוטין לכל מה שמנסים להדביק לו... את שמו חייבים להזכיר ברטט של יראת כבוד עמוקה, ובשום אופן לא להופכו לגיבור מרד. רבי מנחם היה כל חייו גיבור של תורה, ובתור כזה הוא יישאר חרות לעולמים בתודעת וזכרון כלל ישראל". (מתוך "על עמדת רבינו זצוק"ל במרד גטו ווארשא", מודפס בספר "במשנת הגאון – הערות וחיידושים במשנת הגאון רבי מנחם זעמבא זצוק"ל", עמ' רטו-ריז)

ברור, שגם אם נצדד בעמדה הראשונה, הרואה במרד סוג של קידוש השם, אין בכך כדי לפגום – ולו במעט – במוותם של המוני בית ישראל שהתנגדו לרציחתם בדרך של "קידוש החיים". אחד הראשונים להביע עמדה זו בצורה חריפה היה המשורר נתן אלתרמן, בטור שפרסם בעיתון "דבר":

"אמרו הלוחמים והמורדים: מגבורתו ומכבודו חלק העם גם לאבות יהודיים אשר אמרו "שואה תמיט עלינו המתתרת" וגם לאותו ילד או ילדה אשר הלכו-הלכו עד אם אבדו אי שם ולא הותירו כי אם גרב לבנה קטנה בבית הארכיון על אבן למזכרת". (יום הזכרון והמורדים", נתן אלתרמן, בתוך "הטור השביעי" ספר שני עמ' 407-408)

סיכום

בחלק זה של המאמר ראינו דרכים שונות לקידוש השם. הרמב"ם מונה שלוש דרכים לקיום מצווה זו – מוות במקרה של "יהרג ואל יעבור", קיום מצווה לשם שמיים

23. כמובן, אין לנתק בין הפולמוס על עמדתו של הרב מנחם זמבה הי"ד לבין הפולמוס הכללי על הצדקת המרד. כמה ממנהיגי היהדות החרדית יצאו בתקיפות כנגד מרד גטו ורשה, בשל חוסר סיכויי ההצלחה שלו. כך, למשל, מצוטט הרב משה בלוי: "למרד, בתנאי מצב כזה, שאין בו שום סיכוי לניצחון, מסוגלים רק אנשים שהחיים נמאסו עליהם... זהו איבוד לדעת. למות מות גיבורים רק כדי למות מות גיבורים – אינו נעוץ באמונת ישראל... כל שכן כשזה עלול להעמיד בסכנה חיי אחרים..." (מתוך "השואה", הרב יואל שוורץ והרב יצחק גולדשטיין, עמ' 195-196).

והתנהגות המפארת את שמם של יראי ה'. נוסף על כך, ראינו שלדעת רש"י, גם המוות למען הצלת עם ישראל מוגדר קידוש השם, אך לפי הירושלמי והרמב"ם אין לכך מקור. החתם-סופר קובע שכל מי שנהרג ע"י נוכרים נחשב "קדוש", ואף ישנה מסורת בשם הרמב"ם – ללא מקור בכתביו שלפנינו – שכל הנהרג בשל יהדותו נחשב מקדש השם. לבסוף ראינו את דרכי קידוש השם שהתחדשו בשואה, לאור ייחודיותה ביחס לפוגרומים הקודמים: "קידוש החיים", והמרד המזויין.

* * *

ברוך אשר צבי מרכוס הי"ד, היה תלמיד הישיבה הקדם צבאית בעצמונה, שמע על הספר בנושא קידוש השם שעומד לראות אור לזכרו של יקירנו דורון הי"ד, גם הוא רצה להשתתף ואף החל בכתובה עצמה. לדאבון הלב בכ"ד באדר תשס"ב, בהיותו בן שמונה עשרה נרצחו אשר הי"ד וארבעה מחבריו ע"י מחבל שחדר לישיבה.

כשנודע לנו כי אשר הי"ד החל בכתובת מאמר לספר, בקשנו מהוריו לקבל את שהספיק לכתוב כדי להדפיסו ובכך להגשים את רצונו.

יהי פרסום זה חלקנו הקט בהנצחת זכרו ולעלוי נשמתו של ברוך אשר צבי מרכוס הי"ד ולעלוי נשמת ארבעת חבריו: ערן פיקאר, טל קורצויל, אריק קרוגליאק, אריאל זאנה – השם יקום דמם.